

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 558 с.
2. Бунчук О. Науково-педагогічна діяльність товариства шкільної освіти як фактор розвитку професійної підготовки спеціалістів (1917-1920 рр.) / О. Бунчук // Проблеми підготовки сучасного вчителя, 2014. – № 10 (Ч. 4). – С. 232-238.
3. Веремчук А. Українська педагогіка 1920-х років: Г. Ф. Гринько / А. Веремчук // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – № 43 (2). – С. 19-27.
4. Глузман А. В. Тенденції розвитку університетського педагогічного образования в Україні : дисс. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Інститут Педагогіки і Психології професійного образования АПН України / А. В. Глузман. – Киев, 1997. – 505 с.
5. Гупан Н. М. Проблеми хронології в сучасних історико-педагогічних дослідженнях / Н. М. Гупан // Український педагогічний журнал. – 2016. – № 1. – С. 116-121.
6. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб. / П. Г. Лузан, О. В. Васюк. – К. : ДАККІМ, 2010. – 296 с.
7. Народное образование в СССР: Сборник документов 1917-1973 гг. / сост. А. А. Абакумов. – М. : Педагогика, 1974. – 560 с.
8. Прокопенко Л. Л. Становлення державного управління освітою в Україні: історико-теоретичний аспект / Л. Л. Прокопенко // Державне будівництво. – 2007. – № 1 (2).
9. Сапожников С. В. Порівняльний аналіз етапів розвитку вищої педагогічної освіти в Україні та країнах Чорноморського регіону / С. В. Сапожников // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Проблемы педагогической средней и высшей школы. – 2013. – Т. 26 (65), № 1. – С. 69-99.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2016

УДК 37.0(09)(477):372(075)

І. Г. Улюкаєва,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Бердянський державний педагогічний університет)

irinagereevna@yandex.ua

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОГО ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Анотація

У статті розкривається історія становлення і розвитку системи суспільного дошкільного виховання, основні тенденції цього процесу та фактори, що на нього впливали. Простежується динаміка розвитку мережі виховних закладів для дітей дошкільного віку, наводяться статистичні дані.

Ключові слова: суспільне дошкільне виховання, дитячі садки.

Summary

The article is devoted to the system of public preschool up-bringing, its formation and development. The main tendencies and factors influenced on this process are characterized. The development of the net of establishment for children under school age is described.

Key words: public preschool education, kindergartens

Постановка проблеми. Набуття Україною державної незалежності, зміни, що відбулися в соціально-економічному житті країни, орієнтація на європейські стандарти зумовили докорінне реформування й модернізацію системи освіти, проголошення нової освітньої політики. Реалізація завдань, що стоять перед дошкільною освітою, передбачає проведення різнопланових наукових досліджень. У цьому контексті звернення до історичного досвіду набуває особливого значення й актуальності. Воно дозволяє глибше усвідомити сучасний стан дошкільної галузі і може стати підґрунтям для розробки стратегії її подальшого розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз показав, що в останні два десятиріччя, на протилежність від попередніх часів, розвиток вітчизняної дошкільної освіти досить часто ставав предметом спеціальних історико-педагогічних розвідок.

Низка дисертаційних досліджень присвячено історії розвитку дошкільної освіти в різних регіонах України в певні історичні періоди. Предметом історико-педагогічних досліджень були: становлення і розвиток українського дошкільного виховання в Східній Галичині (1869-1930 рр.) (З.Нагачевська); становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання в Закарпатті (1836-1915 рр.) (Г.Рего); становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання у Криму (друга половина XIX – початок ХХст.) (Т.Головань); діяльність громадських організацій, приватних осіб та асоціацій з розвитку дошкільного виховання на Слобожанщині (друга половина XIX – початок ХХст.) (Н. Туренко); розвиток відомчих дошкільних закладів у Донбасі в кінці 50-х – початку 90-х років (С. Дитківська); розвиток дошкільної освіти на Київщині (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) (О. Венгловська); розвитку системи дошкільної освіти в Донецькому регіоні (друга половина ХХ ст.) (О. Гарань); виховання дошкільників у вітчизняних навчально-виховних закладах Херсонщини (друга половина ХХ ст.) (І. Цюпак); розвиток дошкільних закладів у сільській місцевості України (1945–1991 рр.) (Л. Меленець). Дослідженню історії становлення теорії та практики дошкільної освіти в Україні в кінці XIX – початку ХХст. присвячена дисертаційна робота С.Попиченко.

Найбільша кількість дисертацій присвячена дослідженню розвитку різних проблем дошкільної педагогіки (трудового, фізичного, естетичного виховання, формуванню здорового способу життя, підготовці до школи та ін.) в певні історичні періоди. До цієї групи відносяться дисертаційні роботи Т. Бондаренко, Л. Вергазова, О. Донченко, Т. Сьскової, Н. Лазарович, С. Лозинської, М. Мельничук, Т. Пантюк, Т. Садової, Т. Степанова, Т. Філімонова, А. Чаковець. Пошуки, які відбувалися в сучасній теорії і практиці дошкільної освіти, значною мірою вплинули на тематику історико-педагогічних досліджень. Проте комплексних досліджень історії вітчизняної дошкільної освіти на всіх етапах її існування не здійснювалося.

Мета статті – проаналізувати процес розвитку суспільного дошкільного виховання в Україні в першій половині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Суспільне дошкільне виховання в Україні бере початок із кінця XIX століття. Воно виникло й розвивалося виключно як ініціатива приватних осіб та педагогічних товариств. Уряд царської Росії, Міністерство народної освіти байдуже ставилися до цієї проблеми та ігнорували всі звернення і пропозиції прогресивних громадських діячів. Дошкільні заклади не були включені до державної освітньої системи і не фінансувалися. Усі вони існували або на кошти батьків, або на благодійні пожертви. Така ситуація зберігалася до 1917 року. Відсутність державної підтримки гальмувала розвиток суспільного дошкільного виховання. Але попри всі труднощі, мережа закладів суспільного дошкільного виховання поступово розширювалася. Можна стверджувати, що на початку ХХ ст. навіть склалася певна система закладів дошкільного виховання, до якої входили дитячі садки, ясла, осередки, майданчики, притулки.

Зміна статусу суспільного дошкільного виховання відбулася в період національно-визвольної боротьби українського народу 1917-1919 років. 28 червня 1917 року Центральна Рада Української Народної Республіки утворила Генеральний секретаріат освіти (9 січня 1918 року перейменованій у Міністерство народної освіти). До його складу ввійшов відділ позашкільної освіти і дошкільного виховання. Суспільне дошкільне виховання було включене в державну систему освіти. Очолювала дошкільний відділ С. Русова, відома українська громадська діячка, педагог. Усі заходи, проведені в ці роки в Україні з метою поширення суспільного дошкільного виховання й підготовки для нього педагогічних кадрів, пов'язані з її ім'ям.

С. Русова всіляко підтримувала Генерального секретаря освіти І. Стешенка, який втілював з усією рішучістю гасло „українізації народної освіти, всіх шкіл, всіх освітніх організацій”. Цю лінію С. Русова проводила в дошкільному вихованні. У найкоротший термін вона розробила концепцію українського національного дитячого садка, яку виклала у праці

„Дошкільне виховання” (1918р.).

У січні 1918 року відділ (департамент) з позашкільної освіти і дошкільного виховання вніс пропозицію розглянути питання про загальне обов'язкове суспільне виховання дітей дошкільного віку. У підготовленому ним проекті „Регламенту дитячих садків” зазначалося, що „всі діти від трьох років мають ходити до дитячого садка або захистку”, які мають бути „скрізь безплатні і організовуватись на кошти земського і міського самоврядування” [10].

Проект „Регламенту дитячих садків” було вміщено в збірнику “Організаційні поради в справі позашкільної і дошкільної освіти” поряд з іншими матеріалами, зокрема, з планом облаштування дитячих садків і літніх майданчиків. Ці матеріали були важливими вказівками щодо організації й функціонування садків та інших форм суспільного виховання дітей дошкільного віку.

Нетривалий у часі період існування УНР ознаменувався значними успіхами в галузі суспільного дошкільного виховання: воно ввійшло до державної освітньої системи і набуло подальшого поширення; було розроблено теоретичні основи створення українського національного дитячого садка. Проте в радянській історико-педагогічній літературі зроблене в ці роки або повністю замовчувалося і подавалося таким чином, нібито перші заходи почали здійснюватися лише після встановлення радянської влади і на підставі документів, прийнятих в РРФСР.

Після встановлення радянської влади у березні 1920 році на Першій Всеукраїнській нараді з народної освіти була прийнята система освіти України.

В її основу було покладено соціальне виховання дітей віком від 3 до 15 років, яке передбачало розширення впливу суспільства на дитину, її навчання й виховання, а також витіснення такого “несуспільного” фактора виховання, як сім'я. Основним типом дитячого закладу або, користуючись тогочасною термінологією, “формою соціального виховання” був визнаний дитячий будинок. Окремі освітньо-виховні заклади – дитячий садок, школа, позашкільний заклад – мали злитися в „єдиний соціальний організм” – дитячий будинок, де б дитина перебувала протягом усього „соцвихівського” віку (від 3 до 15 років). Оскільки проведення такої кардинальної реформи потребувало часу, Народний комісаріат освіти УРСР визнав за можливе тимчасове існування „окремих форм єдиної системи соціального виховання”: дитячого садка, школи тощо, але в перспективі дитячий будинок мав стати „єдиною формою, яка вмістила в собі всі сучасні форми” [1, с.9-11].

Особливості української освітньої системи зумовлені конкретними історичними обставинами, а також диктувалися прагненням розв'язати проблеми „старої школи”. Система соціального виховання визначалася державною політикою в галузі освіти й була законодавчо закріплена Декларацією Наркомосу УРСР “Про соціальне виховання” від 1 липня 1920 року.

Ідея злиття всіх освітньо-виховних закладів у єдиний тип дитячого закладу – дитячий будинок – знайшла багатьох прихильників і серед дошкільних працівників. На Першій Всеукраїнській нараді з дошкільного виховання (травень 1921року) довкола цієї проблеми розгорнулася дискусія. Головним аргументом на користь злиття всіх типів освітньо-виховних закладів виступала можливість подолати відсутність наступності в їхній роботі. Дошкільні працівники зазначали, що школа „не враховує попередню роботу дитячого садка”. Народа ухвалила постанову, – досить сміливу, але в душі часу: „Діти дитячого садка у школу не переводяться. Дитячі садки перетворюються у денні дитячі будинки” [11] . Але перехід до системи соціального виховання з її основою – дитячим будинком на той час був нереальним, отже, не міг бути реалізованим. У середині 20-х років від цієї ідеї практично відмовилися.

Хоча освітня система України 20-х років і не передбачала існування дитячих садків як самостійних освітньо-виховних закладів, вони продовжували існувати, але при цьому за різних обставин не набули значного поширення.

На самому початку 20-х років спостерігалося зростання мережі дитячих садків: 1919

рік – 140 закладів, 1920 рік – 678, 1921 рік – 879; але в подальшому їх кількість постійно зменшувалась: 1922 рік – 704 заклади, 1923 рік – 170, 1924 рік – 148, 1925 рік – 118 [9, с.102]. Це пояснювалося, насамперед, тим, що з переходом у 1921 році до нової економічної політики (НЕПу) частину культурно-освітніх закладів, у тому числі й дитячі садки, було переведено на місцеві бюджети, які, перебуваючи в стадії становлення, не могли забезпечити їх фінансування.

Така ситуація із суспільним дошкільним вихованням негативно позначилася на розвитку теорії та методики дошкільного виховання. Педагогічна література 20-х років з дошкільного виховання представлена лише кількома посібниками для вихователів: О.Дорошенко “Дитячий садок” (1922р.), В.Чередниченко “Дитяча хата” (1922р.), Е.Яновська, Н.Панченко, Х.Рабинович “Дошкільне виховання” (1927р.).

Значний вплив на розвиток теорії та практики суспільного дошкільного виховання в Україні мали Всеросійські з'їзди з дошкільного виховання. Українські делегації брали участь у роботі всіх чотирьох з'їздів – 1919, 1921, 1924 і 1928 років. Прийняті на них рішення, постанови, як правило, враховувалися українськими педагогами в їх діяльності. Слід зазначити, що на цих з'їздах обговорювалися питання концептуального характеру, розв'язання яких призводило до значних змін у змісті й організації дошкільного виховання.

З середини 20-х років мережа дитячих садків знов стала поступово розширяться. Це було зумовлено подіями, котрі відбулися в соціально-економічному житті суспільства. У 1925 році „був взятий курс на індустріалізацію країни”, що призвело до значного залучення в суспільне виробництво жінок і, у свою чергу, зробило необхідним відкриття у великій кількості виховних закладів для дітей працюючих матерів. На початку 30-х років проблема поширення дошкільних закладів гостро постала і на селі. Саме в цей час почала здійснюватися колективізація сільського господарства.

У 1930 році був складений план розгортання різноманітних форм суспільного дошкільного виховання. Його виконання вимагало проведення великої організаційної роботи й участі державних органів влади та громадських організацій. Цього ж року було розпочато так званий “дошкільний похід”. У результаті його проведення відбулися зрушення в розвитку суспільного дошкільного виховання. Динаміка цих змін така: на початку 1930 року функціонувало 474 дитячих садки, в яких виховувалося 21328 дошкільнят; на початку 1931 року було 1500 дошкільних закладів з контингентом 74000 дітей. У 1934 році мережа дошкільних закладів збільшилася до 5000, їх відвідувало 272000 дітей. Однак слід зазначити, що протягом усієї першої половини 30-х років основною формою суспільного дошкільного виховання були сезонні дитячі садки, ясла, майданчики. Так, якщо в 1931 році стаціонарними дошкільними закладами було охоплено 74000 дітей, то сезонними – 5 000000 [5, с.2-3]. Подалі їх кількість, як і кількість стаціонарних дитячих садків, продовжувала зростати. Часто сезонні форми суспільного дошкільного виховання при створенні відповідних умов перетворювалися на стаціонарні.

В останні передвоєнні роки мережа дошкільних закладів продовжувала розширюватися. На 1 жовтня 1940 року в Україні функціонувало 6904 стаціонарних дитячих садків, у яких виховувалося 319000 дошкільнят [9, с.103]. Досягти таких результатів вдалося завдяки тому, що проблема відкриття дитячих садків, організації сезонних майданчиків вирішувалася на державному рівні. Це питання постійно було в полі зору органів влади різних рівнів, а також громадських організацій. Підприємства та колгоспи були зобов'язані відкривати дошкільні заклади, і це контролювалося відповідними відомствами. На розв'язання проблем суспільного дошкільного виховання постійно були зосереджені зусилля Народного комісаріату освіти УРСР.

Створення широкої мережі закладів суспільного дошкільного виховання було

неможливе без відповідного кадрового забезпечення. Потрібні були тисячі педагогів дошкільного виховання, а в республіці їх налічувалося не більше 500. За цих умов було зроблено акцент на прискорену курсову підготовку, термін якої обмежувався 5-6 тижнями. Це був вимушений, але на той час єдиний захід. Разом з тим розпочалася широкомасштабна підготовка спеціалістів дошкільного виховання в педагогічних навчальних закладах. У 1930 році в 45 педагогічних технікумах України були відкриті дошкільні відділення. Поступово кадрове забезпечення дошкільних закладів покращилося. Наприкінці 40-х років більшість працівників стаціонарних дитячих садків мали спеціальну середню освіту.

На початку 30-х років питання змісту й організації освітньо-виховної роботи в дошкільних закладах набули особливої актуальності. Розгортання мережі таких закладів, усвідомлення ролі суспільного дошкільного виховання сприяли активізації роботи щодо виховання дітей дошкільнят. У 1932 році було створено першу програму, точніше її проект. Розробку його стимулювали, з одного боку, необхідність упорядкування і підвищення якості освітньо-виховної роботи у дошкільних закладах, мережа яких стрімко зростала, з іншого, – директивна вимога керівних органів негайно створити уніфіковані навчальні плани і програми для всіх освітньо-виховних закладів. Слід зазначити, що проект програми 1932 року створювався поспіхом, крім того, це була одна з перших спроб розробки такого документа. Все це й обумовило наявність у ньому суттєвих недоліків.

На початку 1934/35 навчального року як у РСФСР, так і в УРСР програми 1932 року були скасовані й затверджені нові програмно-методичні документи. Причиною тому були не тільки недоліки цих програм, а й те, що у середині 30-х років відбувся перегляд окремих підходів у всій освітянській галузі. Так, Постановою ЦК ВКП(б) "Про перевантаження школярів і піонерів громадсько-політичними завданнями" (від 23.04.1934) було визнано надмірним залучення дітей до різних суспільно-політичних заходів, а також вказано на заповлізованість змісту навчання. Критика, що містилася в цій постанові, як і розроблені заходи по подоланню недоліків, повною мірою стосувалися і дошкільного виховання.

У 1937 році наказом наркому освіти РРФСР, а потім і наркому освіти УРСР "Програми та внутрішній розпорядок дитячого садка" 1934 року скасували. Для цього було багато причин. По-перше, за час функціонування програми з'ясувалися їх суто методичні недоліки. По-друге, виникла необхідність скоригувати деякі концептуально-ідеологічні позиції – "подолати залишки впливу ідеї вільного виховання" та педології.

У 1938 році були розроблені й затверджені "Статут дитячого садка" та програмно-методичні вказівки, що мали назву "Керівництво для вихователя дитячого садка". І цього разу ці документи були спочатку розроблені в РСФСР, а потім практично без змін перезатверджені в Україні під назвою "Програмно-методичні вказівки для вихователя дитячого садка".

У Статуті зазначалося, що мета виховання в дитячому садку – всебічний розвиток дітей і виховання їх у дусі комунізму. Були визначені типи дитячих садків, їх структура, принципи комплектування, санітарно-гігієнічні вимоги до приміщень та ін.

Розвиток теорії і практики дошкільного виховання у 30-ті роки відбувався у складних умовах. Упродовж одного десятиліття тричі суттєво змінювалися основні програмні документи. Між тим, саме в цей час були закладені основи теорії і методики виховання дітей дошкільного віку. Були видані праці Н. Щелованова і Н. Аксаріної про виховання дітей раннього віку; Є. Аркіна і Є. Леві-Гориневської – про фізичне виховання дошкільників; Є. Тихеевої – про розвиток мовлення дітей; Р. Жуковської і Д. Менджеричької – про виховне значення гри; Є. Флеріної і Н. Сакуліної – про художнє виховання дошкільників.

В Україні в цей період теж досить активно розроблялись питання виховання дітей дошкільного віку. Очолити цю роботу мала секція дошкільного виховання Українського науково-дослідного інституту педагогіки, який було відкрито у 1926 році у Харкові. Протягом

30-х років в Україні було підготовлено й видано велику кількість літератури з дошкільного виховання. 30-ті роки виявилися дуже продуктивними в плані визначення й розробки змісту виховання дітей дошкільного віку

Поступальний розвиток суспільного дошкільного виховання було перервано в червні 1941 року. У 1941-1943 роках територія України була окупована німецькими військами.

Система освіти в Україні зазнала значних збитків. Було знищено багато дитячих садків, шкіл, середніх та вищих навчальних закладів. Функціонування закладів освіти на окупованій території практично припинилося. Частина їх була евакуйована у східні республіки колишнього Радянського Союзу, де вони продовжували свою діяльність.

Після звільнення в 1943 році території України від фашистських загарбників, розпочалася робота з відбудови зруйнованого. Разом із важливими промисловими об'єктами ремонтувалися пошкоджені та зводилися нові дитячі садки. На 1 січня 1945 року в Україні функціонувало 1862 дитячих садки, у яких виховувалося 102828 дітей. 1 серпня того ж року кількість дитячих садків складала 2340 із загальним контингентом 140493 дитини. До 1 серпня 1946 року число дитячих садків збільшилося до 2608 [9, с. 142].

На відбудову мережі дошкільних закладів були спрямовані зусилля центральних та місцевих органів влади, підприємств, колгоспів, органів народної освіти, громадських організацій. Завдяки постійній увазі й підтримці з боку держави системі дошкільного виховання за досить короткий термін вдалося досягти значних успіхів. За статистичними даними, у 1951 році в Україні налічувалося 3000 дитячих садків, у яких виховувалося 143000 дітей. Кількість дошкільних працівників складала 11000 осіб [8, с. 44-46].

Темпи росту кількості дошкільних закладів не знизилися і в наступні роки. Так, у 1955 році в Україні функціонувало 3713 постійних дошкільних закладів із контингентом 215700 дітей; у 1957 році – 3956 дошкільних закладів із контингентом 235956 дітей. Найбільше дитячих садків будувалося в промислових центрах – на Донбасі, у Дніпропетровській і Запорізькій областях, у містах Києві, Харкові [9, с.143].

Як і в довоєнний період, значна увага приділялася розвитку суспільного дошкільного виховання на селі. Практично в кожному колгоспі й радгоспі були створені сезонні дитячі садки або майданчики. Разом з тим, сезонні дитячі садки там, де для цього створювалися умови, поступово ставали постійними. Проголошувалося гасло: „Кожному колгоспу – зразкову постійно діючу дитячу установу”.

Незважаючи на складне економічне становище в країні, багато робилося для створення в дитячих садках необхідних умов для виховання дітей. З кожним роком покращувалася матеріальна база: дитячі садки забезпечувалися меблями, різноманітним інвентарем, зокрема, для занять з фізичного виховання, іграшками, ігровим будівельним матеріалом, музичними інструментами тощо.

У повоєнні роки було продовжено роботу над удосконаленням змісту дошкільного виховання і створенням програмно-методичних документів. Саме тоді відбулося остаточне уніфікування програмних і навчально-методичних матеріалів. У 1945 році в РСФСР було прийнято новий варіант „Керівництва для вихователя дитячого садка”. В його основу покладено документ з аналогічною назвою, затверджений у 1938 році, з певними змінами й доповненнями. В Україні цей документ був дубльований програмою під назвою “Програмно-методичні вказівки для вихователя дитячого садка” (1947).

На початок 50-х років системи суспільного дошкільного виховання в цілому вдалося відбудувати зруйноване у роки війни й продовжити кількісно і якісно розвиватися.

Висновки і перспективи подальших розвідок. У першій половині ХХ ст. вітчизняне суспільне дошкільне виховання пройшло шлях від виникнення перших інституцій для дітей дошкільного віку до створення досить розвинутої системи й розгалуженої мережі дошкільних

закладів, визначення завдань і змісту освітньо-виховної роботи в них, створення навчально-методичного забезпечення. Подальші історико-педагогічні розвідки вітчизняної дошкільної освіти слід здійснювати в площині її розвитку в наступні історичні періоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація Народного комісаріату освіти УРСР про соціальне виховання дітей // Вісник Наркомосу УРСР. – 1920. – №1. – С. 9-11.
2. Дошкільний похід.– Харків : Народний учитель, 1930. – 69 с.
3. Морозова Н. Основні завдання дошкільного виховання в п'ятирічці / Н. Морозова // Шлях освіти. – 1930. – №8. – С.12-13.
4. *Про організацію дошкільних установ в колгоспах // За комуністичне виховання дошкільника. – 1933. – №5. – С. 29-31.*
5. Про стан і перспективи дошкільного виховання // Бюлетень Наркомосу УРСР. – 1931. – №50. – С. 1-4.
6. Про Всеукраїнську нараду в справі дошкільного виховання // За комуністичне виховання дошкільника. – 1935. – №1. – С. 7-13.
7. Переверзева Н. Піднесімо якість роботи дошкільних установ УРСР/ Н. Переверзева // Дошкільне виховання. – 1951. – № 1. – С. 8-13.
8. Республіканська нарада з питань дошкільного виховання // Дошкільне виховання. – 1952. – № 7. – С. 44-46.
9. Улюкаєва І. Г. Історія суспільного дошкільного виховання в Україні : нав. посіб. / І. Г. Улюкаєва. – Донецьк : ЛАНДОН-ХХ1, 2011. – 238 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ) України: ф.2581, оп.1, спр.15, арк.12.
11. ЦДАВОВУ України: ф.166, оп.15, спр.83, арк. 66.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2016